

Research Paper

A comparative study of the economic policies of the Rafsanjani and Ahmadinejad governments and their consequences in the political and social development of the country

Seyed Hadi Hosseini¹, Alireza Biabannavard Sarvestani^{2*}, Karamatolah Rasakh³

1. PhD student, Department of Political Science - Political Sociology, Shiraz Branch, Islamic Azad University, Shiraz, Iran /PhD student, Department of Political Science - Political Sociology, Shiraz Branch, Islamic Azad University, Shiraz, Iran
2. Assistant Professor, Department of Political Science, Shiraz Branch, Islamic Azad University, Shiraz, Iran
3. Associate Professor, Department of Sociology, Shiraz Branch, Islamic Azad University, Shiraz, Iran

ARTICLE I NFO

PP: 246-262

Use your device to scan
and read the article
online

Keywords:

*Economic Policies,
Political
Development,
Hashemi Rafsanjani
Government,
Ahmadinejad
Government.*

Abstract

The aim of this article is to conduct a comparative study of the economic policies of the governments of Rafsanjani and Ahmadinejad and their consequences on the political and social development of the country. The research method is descriptive-analytical, utilizing library resources, documents, and relevant laws through note-taking. In response to the question of how the economic policies of the Rafsanjani and Ahmadinejad governments were and what their consequences were in terms of political and social development, the results showed that Hashemi Rafsanjani's government, with the slogan and goal of reconstruction and development, made significant changes in the economic, social, and consequently political structures. These changes included the harm to lower social classes, which weakened populist elements, the employment of technocrats in the government, the relative distribution of economic power, the growth and modernization of society in some areas, the quantitative and qualitative expansion of the new middle class, increased economic pressure on lower classes and their dissatisfaction, and economic development and the expansion of the new middle class. Additionally, Ahmadinejad's government, emerging from an economic context and with the slogan of establishing justice, and backed by the support of lower social classes, adopted economic policies that led to distributive policies. In the external arena, this government expanded and developed economic relations with third-world countries, made changes in social contracts (or their distributive function) with different social classes, and influenced the relationship between the military, economy, and politics, resulting in the disintegration of the government and its transformation into a fragmented conservative government.

Citation. Hosseini, S. H. , Biabannavard Sarvestani, A. and Rasakh, K. (2025). A comparative study of the economic policies of the Rafsanjani and Ahmadinejad governments and their consequences in the political and social development of the country. *Geography (Regional Planning)*, 15(58), 246-262

DOI:10.22034/jgeoq.2025.501476.4218

*. **Corresponding author:** Alireza Biabannavard Sarvestani **Email address:** bhya1979@gmail.com

Copyright © 2024 The Authors. Published by Qeshm Institute. This is an open access article under the CC BY license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Extended Abstract

Introduction

The governments of Hashemi Rafsanjani and Mahmoud Ahmadinejad in Iran, each in different time periods, attempted to bring about economic and social transformations in the country through their specific economic policies. Rafsanjani's government, which took charge after the Iran-Iraq War, pursued an approach of reform and modernization in the country's economy, aiming to compensate for the war's aftermath and lay the foundation for the country's economic development. During this period, the economic policies primarily focused on structural adjustment programs aimed at reducing dependence on oil revenues and strengthening non-oil economic sectors. On the other hand, Mahmoud Ahmadinejad's government, which came to power in the aftermath of global economic and political crises, followed a different set of economic policies. These policies were largely centered around extensive economic programs aimed at increasing support for low-income classes, allocating cash subsidies, and developing infrastructure and construction projects to stimulate the country's economy. The purpose of this study is to conduct a comparative analysis of these two economic approaches and their impacts on the political and social development of the country. Specifically, this research aims to demonstrate how these policies influenced not only economic growth but also their effects on social development and political reforms. In this regard, the study believes that understanding these economic policies and their consequences can significantly contribute to analyzing the current situation and future economic paths of the country.

Methodology

This research is descriptive-analytical in nature and utilizes library-based methods for data collection. For data analysis, scholarly articles, government reports, and credible economic sources have been employed. Additionally, a comparative analysis of the economic policies of the governments of Hashemi Rafsanjani and Mahmoud Ahmadinejad has been conducted in various areas, including economic reforms, oil revenues, and their impacts on the political and social development of the country.

Results and Discussion

During the Hashemi Rafsanjani era, the economic policies were primarily based on structural reforms in areas such as finance, industry, and commerce. The main goal during this period was to reduce dependency on oil revenues and create a sustainable non-oil economy. To achieve this, Rafsanjani's government implemented programs such as privatization and improvement of

production conditions in various industries. Initially, these measures led to increased efficiency and productivity in economic sectors; however, over the long term, challenges such as a reduction in government budgets and increased unemployment arose. Nevertheless, socially, these policies led to positive changes in infrastructure and public services such as healthcare, education, and transportation. A major outcome of this period was the development of the country's infrastructure, which improved the quality of life for the people and helped reduce class disparities in some regions of the country. In contrast, Mahmoud Ahmadinejad's government relied on a different approach to economic policies. During this period, direct cash subsidies and increased government support for low-income groups, particularly in the form of policies to distribute oil revenues directly, became the main priorities. Initially, these policies reduced poverty and provided support for the lower classes of society. However, in the long term, they led to problems such as rising inflation, declining quality of public services, and increasing budget deficits. Socially, although these policies initially gained significant popularity among the people, especially among low-income groups, they ultimately led to increased public dissatisfaction, particularly in urban areas and among the middle and upper classes. Furthermore, this period witnessed an increase in economic corruption and weaknesses in executive institutions, which slowed down the process of political and economic reforms in the country. In terms of political development, both governments faced challenges related to reforms and strengthening democratic institutions. Rafsanjani's government, in particular, sought to indirectly foster political development by strengthening civil institutions and creating a more open political environment. However, during Ahmadinejad's era, especially in the later years, there was a weakening of civil institutions, pressure on critics, and a reduction in political freedoms, which had a significant negative impact on the political development process in the country.

Conclusion

The economic policies of Hashemi Rafsanjani's government were primarily based on structural reforms and the creation of economic stability in the country. While this approach reduced economic problems in the short term and led to economic growth in some sectors, it faced long-term challenges such as unemployment and a reduction in financial resources. Specifically, the outcomes of these policies in social sectors were more related to infrastructure development and improving public welfare, which had positive effects on social conditions. However, this period was not fully successful in addressing the

fundamental economic issues of the country, particularly in terms of poverty and social inequality. In contrast, Mahmoud Ahmadinejad's government pursued economic policies focused on increasing subsidies and supporting low-income groups, which successfully created a sense of social justice among the people in the short term. These policies led to a reduction in poverty and increased access to resources for lower-income groups. However, due to the lack of attention to long-term economic issues, they ultimately resulted in serious economic problems such as high inflation and a decline in the quality of public

services. This study demonstrates that successful economic policies should not only focus on short-term economic growth but also on long-term economic and social sustainability. As a result, the study indicates that, overall, Hashemi Rafsanjani's government's economic policies were more successful in terms of social and political development compared to Mahmoud Ahmadinejad's government policies. However, neither government fully succeeded in achieving sustainable development, particularly in the economic, social, and political domains.

References

1. Alvani, M. (2012). Reflection on the effects of influential groups on the budget formulation process in Iran. *Iranian Management Research*, 1 [In Persian].
2. Amani, S. M. (2021). *General demography of Iran*. SAMT Publications [In Persian].
3. Armin, M. (2011). *Reforms and fundamental questions*. Zekr [In Persian].
4. Bashiriyeh, H. (2016). *Introduction to the sociology of the Islamic Republic of Iran* (4th ed.). Negah-e Moaser [In Persian].
5. Bashiriyeh, H. (2021). *Political sociology* (19th ed.). Nashr-e Ney [In Persian].
6. Bernanke, B. S. (2010). Central bank independence: Transparency and accountability (Najar Firouz Rajaei & Shafakhah, Trans.). *Journal of Economic Issues and Policies*, 9-10 [In Persian].
7. Ehteshami, A. (2019). *Foreign policy of Iran during the reconstruction era* (Motaghi, Trans.). Center for Documents of the Islamic Revolution [In Persian].
8. Esmaeili, H. (2020). *The revolt of nobility against republicanism*. Author [In Persian].
9. Hajj Yousefi, A. M. (2019). *The state, oil, and economic development in Iran*. Center for Documents of the Islamic Revolution Publications [In Persian].
10. Hatami, A. (2006). *The pendulum model and the government in post-revolution Iran* [Doctoral dissertation, University of Tehran, Faculty of Law and Political Science] [In Persian].
11. Hosseini, S. H. (2021). *The political economy development of Iran*. Zarnoush Publications [In Persian].
12. Hosseini, S. J. (2020). *Divergence and convergence of three trends in the confrontation of thoughts* (Vol. 1). Ministry of Culture and Islamic Guidance Publications [In Persian].
13. Mazarei, Y. (2008). *The role of Hashemi's policies in the formation of the Kargozaran Sazandegi Party* [Master's thesis, University of Tehran, Faculty of Law and Political Science] [In Persian].
14. Miri Ashtiani, E. (2023). *An introduction to the pathology of social issues in Iran*. Farhang-e Goftegou Publications [In Persian].
15. Mirzaei, M. (2001). *Structural economic adjustment and its impact on the legitimacy of the Iranian political system* [Master's thesis, University of Tehran, Faculty of Law and Political Science] [In Persian].
16. Momeni, F. (2017). *The Iranian economy during the structural adjustment period*. Nashr-e Naghsh VA Negar [In Persian].
17. Mozaffar, M. J. (2019). *The first president*. Kavir Publications [In Persian].
18. Rabiei, A. (2021). *Sociology of value changes: A look at the behavior of voters in the second of Khordad 76*. Farhang va Andisheh [In Persian].
19. Saei, A. (2018). *Political and economic issues of the third world*. Ghoms Publications [In Persian].
20. Shadlou, A. (2021). *Parties and political factions in today's Iran*. Vezara Publications [In Persian].
21. Zibakalam, S. (2006). *Ahmadinejad and the sociology of power in Iran*. Baztab-e Andisheh Magazine, (74) [In Persian].

مقاله پژوهشی

مطالعه تطبیقی سیاست‌های اقتصادی دولت‌های رفسنجان و احمدي نژاد و پیامدهای آن در عرصه توسعه سیاسی و اجتماعی کشور

سیدهدادی حسینی - دانشجوی دکتری گروه علوم سیاسی - جامعه‌شناسی سیاسی، پردیس علوم و تحقیقات فارس، دانشگاه آزاد اسلامی، فارس، ایران / دانشجوی دکتری گروه علوم سیاسی - جامعه‌شناسی سیاسی، واحد شیراز، دانشگاه آزاد اسلامی، شیراز، ایران
علیرضا بیابان نورد سروستانی* - استادیار گروه علوم سیاسی، واحد شیراز، دانشگاه آزاد اسلامی، شیراز، ایران
کرامت اله راسخ - دانشیار گروه جامعه‌شناسی، واحد شیراز، دانشگاه آزاد اسلامی، شیراز، ایران

چکیده	اطلاعات مقاله
هدف این مقاله مطالعه تطبیقی سیاست‌های اقتصادی دولت‌های رفسنجان و احمدي نژاد و پیامدهای آن در عرصه توسعه سیاسی و اجتماعی کشور می‌باشد. روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و با بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای، اسناد و قوانین مرتبط با استفاده از روش فیش‌برداری بوده است. در پاسخ به این سؤال که سیاست‌های اقتصادی دولت‌های رفسنجان و احمدي نژاد چگونه بوده است؟ و پیامدهای آن در عرصه توسعه سیاسی و اجتماعی کشور کدام‌اند؟ نتایج نشان داد که دولت هاشمی رفسنجان، با شعار و هدف بازسازی و توسعه روی کارآمد، ولی پس از اجرای اقداماتی در عرصه اقتصاد، فرهنگ و... تغییرات قابل توجهی در حوزه ساخت اقتصادی، اجتماعی و متعاقب آن ساخت سیاسی به وجود آمد که از جمله آن‌ها می‌توان به تضرر اقشار پایین جامعه و در پی آن باعث تضعیف وجوه پوپولیستی، به کارگیری تکنوکرات‌ها در دولت، توزیع نسبی قدرت اقتصادی، رشد و نوسازی جامعه در برخی از زمینه‌ها، گسترش کمی و کیفی طبقه متوسط جدید در جامعه، افزایش فشار اقتصادی بر طبقات پایین و نارضایتی آنان و توسعه و نوسازی اقتصادی و گسترش طبقه متوسط جدید اشاره کرد و همچنین دولت احمدي نژاد نیز که از درون بستر اقتصادی و با شعار برقراری عدالت و به واسطه حمایت اقشار پایین جامعه روی کارآمد، اقدام به اتخاذ سیاست‌های در عرصه اقتصاد کرد که باعث ایجاد سیاست‌های توزیعی و در عرصه خارجی، توسعه و گسترش روابط اقتصادی با کشورهای جهان سوم، ایجاد تغییراتی در قراردادهای اجتماعی (یا همان کارکرد توزیعی) میان خود و طبقات اجتماعی، رابطه بین ارتش، اقتصاد و سیاست، غیر یکپارچه شدن دولت و تبدیل دولت اصول‌گرا به یک دولت غیر یکپارچه شد.	شماره صفحات: ۲۴۶-۲۴۶ از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید واژه‌های کلیدی: سیاست‌های اقتصادی، توسعه سیاسی و اجتماعی، دولت هاشمی رفسنجان، دولت احمدي نژاد.

استناد: حسینی، سیدهدادی، بیابان نورد سروستانی، علیرضا و راسخ، کرامت اله. (۱۴۰۴). مطالعه تطبیقی سیاست‌های اقتصادی دولت‌های رفسنجان و احمدي نژاد و پیامدهای آن در عرصه توسعه سیاسی و اجتماعی کشور. فصلنامه جغرافیا (برنامه ریزی منطقه ای)، ۱۵(۵۸)، ۲۴۶-۲۶۲.

DOI: 10.22034/jgeoq.2025.501476.4218

مقدمه

روند توسعه سیاسی و اجتماعی در ایران افتوخیزهای خاصی داشته است که تاریخ توسعه سیاسی و اجتماعی در کشورمان را با دیگر جوامع به‌ویژه جوامع غربی متفاوت می‌کند. تبیین توسعه سیاسی و اجتماعی در ایران از آن‌جهت پیچیده و چالش‌برانگیز است که بین سطح فردی یا شهروندان و سطح نهادی یا دولت، شکافی تاریخی و عمیق وجود دارد. در دولت‌های بعد از انقلاب نیز روند توسعه با افتوخیزهای متعددی روبرو بوده است. در دولت آقای هاشمی رفسنجانی (۱۳۶۸-۱۳۷۶) که به‌عنوان دوران سازندگی از آن یاد می‌شود، کلیت ساختار سیاسی و اجتماعی ایران چنان درگیر ساخت "زیرساخت‌ها" و زدودن تخریب گسترده جنگ فرسایشی و طولانی‌مدت با عراق بود که مباحث اجتماعی و فرهنگی به‌عمد و اشتباه نادیده گرفته شدند. از آنجاکه توسعه اقتصادی بدون گشایش فرهنگی امکان‌پذیر نیست، پروژه احیای اقتصادی ایران پس از جنگ با موفقیت همراه نبود. دوره احمدی‌نژاد از دو منظر دوره خاصی بود، ابتدا از لحاظ شخصیت خود رئیس‌جمهور که ناشناخته بود و دیگر به علت شعارهای اولیه‌ای که احمدی‌نژاد سر می‌داد (امانی، ۱۴۰۰: ۹۶). گفتمان سیاسی حاکم بر دوره احمدی‌نژاد به‌ویژه در دوره اول، بیشتر و عده محور، شتاب‌زده، غیر کارشناسی، عوامانه و دارای تضادهای بسیار در نظر و عمل بود. اگرچه در زمان احمدی‌نژاد (۱۳۸۴ - ۱۳۹۲) به‌عنوان دولت «عدالت»، به فقرزدایی و طبقه پایین جامعه توجه شد؛ اما از منظر کارشناسان، رویکرد دولت احمدی‌نژاد به توسعه سیاسی چندان وجود نداشت و حتی مشارکت سیاسی در پایین‌ترین سطح خود بوده است؛

نگاهی به روند توسعه سیاسی و اجتماعی و اجتماعی در دوران پس از انقلاب اسلامی نشان می‌دهد، برخلاف آنکه برخی گفتمان‌های رسمی پس از انقلاب پیشرفت‌هایی را در خصوص شاخص‌های توسعه نسبت به حکومت پهلوی به ثبت رسانده‌اند، هنوز نمی‌توان این ایده را تأیید کرد که نظام جمهوری اسلامی از منظر توسعه سیاسی و اجتماعی به مدل حکمرانی خوب نزدیک شده است، چراکه در خصوص وضعیت برخی از شاخص‌های مهم توسعه و مدل حکمرانی خوب در ایران در مقایسه با متوسط جهانی آن‌ها، کشور ایران نتوانسته رتبه‌های خوبی را به دست آورد. از نظر بشیریه، سه عامل ساختار قدرت سیاسی، شکاف‌ها و چندپارگی‌های اجتماعی و فرهنگی از قبیل سنت و تجدد و فرهنگ سیاسی به‌ویژه فرهنگ سیاسی گروه حاکمه را که از آن به‌عنوان فرهنگ سیاسی پدرسالارانه نام‌برده شده، موردبررسی قرار داده و استدلال می‌کند که این سه عامل در تعامل باهم از موانع توسعه سیاسی و اجتماعی در ایران بوده است (میری آشتیانی، ۱۴۰۲: ۱۰۴). در دوره دولت هاشمی رفسنجانی و احمدی‌نژاد افتوخیزهای زیادی در شعار و عمل برای توسعه سیاسی و اجتماعی صورت گرفت که از نظر کارشناسان اقدامات و عمل این دو رئیس‌جمهور باهم متفاوت بوده است یکی از دلایل اهمیت این موضوع این است که با انجام پژوهش حاضر تفاوت‌های توسعه سیاسی و اجتماعی در دو دولت احمدی‌نژاد و هاشمی رفسنجانی که دارای دو دیدگاه و جهان‌بینی کاملاً متفاوت در سیاست داخلی، خارجی و مشارکت گروه‌ها بودند مشخص می‌شود. از دیگر ضرورت‌های پژوهش حاضر می‌توان به درک عمیق از اقدامات توسعه سیاسی و اجتماعی رسید که در دولت‌های ذکرشده به‌صورت عملی اجراشده یا شعارهایی مبتنی بر ابعاد توسعه سیاسی و اجتماعی که در حد شعار باقی ماندند که تبیین این موضوع قابل‌تأمل و ضروری خواهد بود. از دیگر ضرورت‌های دیگر پژوهش حاضر شناخت به جهان‌بینی دو دولت احمدی‌نژاد و هاشمی رفسنجانی در شیوه‌های دستیابی به توسعه سیاسی و اجتماعی و سیاست‌های مترتب بکار گرفته در این حوزه است که در اغلب پژوهش‌ها این موضوع ناشناخته باقی‌مانده است بنابراین انجام این پژوهش از ابعاد و دیدگاه‌های متفاوتی می‌تواند سودمند باشد چراکه تفاوت بین شعار و عمل در دولت در زمینه توسعه سیاسی و اجتماعی، اقدامات عملی را مشخص خواهد نمود که می‌تواند روشنگر پژوهشگران و سیاست‌گذاران باشد. بدین‌سان دستیابی به توسعه‌ی سیاسی در چارچوب نظام سیاسی جمهوری اسلامی و بر پایه نقش محوری نخبگان امکان‌پذیر و امری دست‌یافتنی است، پرسش از چرایی عقب‌ماندگی و علل توسعه‌نیافته بودن کشور ایران را شاید بتوان مهم‌ترین پرسش متفکران تاریخ معاصر کشور دانست. علیرغم این سابقه طولانی و اقدامات گسترده نظری و عملی و با نگاهی به شاخص‌های توسعه سیاسی و اجتماعی، جامعه ایران کماکان با پارامترهای توسعه‌یافتگی سیاسی ایده آل فاصله زیادی دارد. بستر این مقاله بر مبنای دو بازه زمانی که به دو دوره هشت‌ساله سازندگی و اصولگرایی تفکیک می‌شود. دو دوره‌ای که در طی آن دو الگوی متفاوت از مدیریت سیاسی، زمام‌اجرائی و سیاست‌گذاری دولت‌ها را در دست دارند. بنابراین نتایج این پژوهش به نخبگان سیاسی جمهوری اسلامی ایران کمک می‌کند که

با توجه به شناخت و آگاهی کامل از تأثیرات مهم و غیرقابل انکار از عملکرد و نقش نخبگان سیاسی در دولت‌های گذشته مبنی بر رفع موانع و مشکلات توسعه سیاسی و اجتماعی در ایران، در آینده با چه عملکرد و نقشی می‌توانند کشور را در تسریع حرکت به سمت توسعه سیاسی و اجتماعی یاری نمایند. شیوه و روش ما در تألیف و گردآوری این پژوهش عمدتاً به صورت تحلیلی توصیفی و بررسی اسناد مرتبط به موضوع تحقیق حاضر است که از طریق فیش‌برداری از کتب، اسناد، مقالات انجام گرفته است و سپس مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. در این قسمت از تحقیق به بررسی روش انجام تحقیق که متناسب با نوع تحقیق در حوزه سیاست و مسائل جامعه‌شناسی سیاسی انتخاب شده است پرداخته می‌شود.

یافته‌ها

اقدامات اقتصادی دولت‌های هاشمی رفسنجانی و پیامدهای آن

۱. آزادسازی اقتصادی و تضعیف ماهیت پوپولیستی دولت در ایران

آزادسازی اقتصادی در ابعاد داخلی آن، دولت را مجبور به انجام اقداماتی کرد که موجب تضعیف اقتصادی و سیاسی-فرایند یارگیری جدید دولت در میان طبقات دیگر، پایگاه اجتماعی تقریباً انحصاری طبقات فرودست را به چالش کشید و از وزن سیاسی آن‌ها کاست- طبقات فرودست شد، و در ابعاد بیرونی آن نیز حرکت دولت به سمت ادغام در اقتصاد جهانی را به همراه داشت که در نقطه مقابل سیاست خارجی دولت‌های پوپولیستی قرار می‌گیرد. بدین ترتیب با شروع اصلاحات اقتصادی در دوران هاشمی رفسنجانی به مرور زمان پایگاه اجتماعی دولت نیز تغییر یافت (حاجی یوسفی، ۱۳۹۸: ۱۳۷). علاوه بر این، در تأیید تغییر یافتن پایگاه اجتماعی دولت می‌توان به دو عامل دیگر از جمله تغییر لحن کلام مسئولین و تغییر ایدئولوژی اقتصادی اشاره کرد.

۱. تغییر لحن کلام مسئولین: این لحن کلام نشان می‌داد که دولت تلاش می‌کند تا پایگاه اجتماعی جدیدی را در میان طبقات بورژوازی تجاری، صنعتی و حتی کمپرادو (خریدار) ایجاد کند. از این منظر، این دولت عملاً به یارگیری جدید در میان طبقات تمایل پیدا می‌کرد که با سیاست‌های آزادسازی اقتصادی و منافع آن سنجیت بیشتری داشتند. در این یارگیری جدید، دولت درحالی که به طبقات بورژوازی خود را نزدیک‌تر می‌ساخت، کمابیش از طبقات فرودست فاصله می‌گرفت، و به لحاظ نظری پیامد طبیعی این یارگیری جدید، تضعیف وجوه پوپولیستی دولت پیشین بود (حاتمی، ۱۳۸۵: ۲۳۰).

۲. تغییر ایدئولوژی اقتصادی: هاشمی رفسنجانی در تصریح سیاست خارجی دوره ریاست‌جمهوری‌اش اعلام کرد: برای بنای مجدد کشور پهناورمان ایران و بازسازی خرابی‌های آن ما آمادگی پذیرش همیاری دوستان و دولت‌هایی که مقاصد توسعه طلبانه و استثمارگری نداشته باشند را داریم (احتشامی، ۱۳۹۸: ۱۷). درواقع، دولت جهت پیش برد سیاست خارجی خود، پراگماتیسم سیاسی را جایگزین رادیکالیسم انقلابی کرد (رحمانی، ۱۳۸۵: ۹۳)، و نه تنها از اقتصاد جهانی فرار نمی‌کرد بلکه حتی تلاش می‌کرد تا بار دیگر در آن ادغام شود (بشیریه، ۱۴۰۰: ۲۰۷). بدین ترتیب، اگر پوپولیسم را آن گونه که پل دراک تعریف می‌کند به طور ضمنی قیام طبقات حاشیه‌نشین علیه طبقات مرکز در ابعاد داخلی و قیام کشورهای پیرامون علیه کشورهای مرکز در ابعاد بیرونی در نظر بگیریم، در نتیجه باید پذیرفت که آزادسازی اقتصادی هر دو بعد پوپولیسم دهه اول انقلاب را تضعیف نموده است (حسینی، ۱۳۹۹: ۹۷).

۲. آزادسازی اقتصادی و تکوین ساخت اقتدارگرایی بوروکراتیک در ایران

یکی از شاخص‌های اصلی دولت سازندگی، رشد تکنوکرات‌ها در ساخت سیاسی می‌باشد (ساعی، ۱۳۹۷: ۲۱۷). در نتیجه با ورود آنان، دولت نیز دچار تغییر ماهیت شده و ساختی بوروکراتیک به خود گرفت. در قسمت زیر به برخی از شاخص‌های مذکور، و چرایی و چگونگی آن اشاره خواهیم کرد:

۱. ساختار کابینه: خصلت مهم ساخت سیاسی در مقطع زمانی موردنظر، حاکمیت بوروکرات‌ها در قالب گروه‌های تکنوکرات (فن‌سالار) بر قوه مجریه است. در کل، کابینه‌های هاشمی دو ویژگی مهم دارد یکی تعادلی بودن و ویژگی دیگر تکنوکرات بودن، می‌باشد (احتشامی، ۱۳۹۸: ۵۵).

۲. معیار انتخاب وزیران: در این رابطه به دو مورد مهم می‌توان اشاره کرد: نخست، تغییر گفتمان کلی حاکم بر ادبیات شفاهی رئیس دولت و تأکید بیش از حد بر واژه‌هایی مانند کارآفرینی، کارآمدی، تخصص به جای واژه‌های ایدئولوژیک؛ دوم، تغییر در وضعیت

تحصیلی وزرای انتخابی دولت و در نتیجه تکنوکرات‌تر شدن کابینه‌های دولت نسبت به کابینه بازرگان و هویدا شد. در واقع، به نوعی می‌توان تحول مذکور را گذار از کابینه ایدئولوژیک به کابینه تکنوکراتیک نامید (مظفر، ۱۳۹۸: ۶۱۵).

۳. وجوه اقتدارگرایانه ساخت سیاسی دولت هاشمی رفسنجانی: ویژگی بارز کابینه هاشمی در تاریخ ایران را می‌توان عدم حضور (یا اندک بودن) نظامیان در آن دانست. ولی با این وجود دولت هاشمی با دولت‌های اقتدارگرای بوروکراتیک در امریکای لاتین وجوه تشابهی دارد که از جمله آن‌ها می‌توان به: عدم تمایل به موضوعات سیاسی و سعی در تحدید آن، تأکید بر ثبات سیاسی برای رشد اقتصادی، پوپولیسم بودن ساخت قبلی و داشتن داعیه حل مشکلات اقتصادی-اجتماعی آن ساخت، حضور پررنگ عناصر تکنوکرات در ساخت اجرایی قدرت، اشاره کرد (حسینی، ۱۴۰۰: ۲۳۸).

۳. آزادسازی اقتصادی و آزادسازی سیاسی در ایران

عرصه سیاسی ایران در سال ۱۳۷۶ یک تحول عمده را تجربه کرد که به لحاظ نظری می‌توان آن را در ادبیات آزادسازی سیاسی قرار داد. در واقع پس از جنبش دوم خرداد ۷۶، گفتمانی شکل گرفت که با مؤلفه‌هایی هم چون آزادی‌های فردی، جامعه مدنی، حقوق شهروندی، فرهنگ گفت‌وگو و... همراه بود. در همین راستا در قسمت ذیل به نقش، رابطه و تأثیر آزادسازی اقتصادی بر آزادسازی سیاسی که بعد از سال ۱۳۷۶ شروع شد، می‌پردازیم.

۱. تأثیر مالیاتی: به صورت جزئی، در فاصله زمانی بین ۱۳۷۶-۱۳۶۸، در برخی سال‌ها سهم مالیات در درآمدهای دولت فزونی داشته است، و افزایش آن مستلزم نوعی چرخش به سوی جامعه مدنی بوده است. ولی در حالت کلی، میانگین درآمدهای نفتی و مالیاتی دولت در ۶ سال قبل از آغاز آزادسازی اقتصادی به ترتیب ۴۳٪ و ۴۱٪ و برای ۸ سال دوره آزادسازی ۲۷٪ و ۶۱٪ بوده است. بنابراین از حیث رابطه میان مالیات ستانی و آزادسازی سیاسی در ایران، نمی‌توان رابطه معناداری قائل شد (حاتمی، ۱۳۸۵: ۲۴۹).

۲. تأثیر هزینه‌ای: هزینه‌های دولت در طول دوره مذکور نه تنها کاهش، بلکه افزایش یافته است. بر این اساس «تأثیر هزینه‌ای» آزادسازی اقتصادی بر آزادسازی سیاسی در مورد ایران صدق نمی‌کند. البته، مسئله بازسازی اقتصاد و مناطق جنگی، مانع کاهش هزینه‌های دولت می‌شد (حاجی یوسفی، ۱۳۹۸: ۸۴).

۳. تأثیر طبقاتی: بورژوازی صنعتی-برخلاف بورژوازی تجاری-در خاورمیانه و ایران در مورد آزادسازی اقتصادی (یا عدم حمایت دولت از صنایع نوپا) نظر منفی و در مورد آزادسازی سیاسی نظر مثبت دارد، چراکه در صورت وجود یک دولت دمکراتیک، تأمین سرمایه و تکنولوژی از سوی کشورهای پیشرفته دنیا راحت‌تر خواهد بود. برای بررسی تأثیر آزادسازی اقتصادی بر بورژوازی صنعتی در ایران نیز از طریق سه متغیر: تعداد کارفرمایان بخش صنعت، میزان اشتغال و تعداد پروانه‌های بهره‌برداری صادره در این بخش می‌توان این رابطه را نشان داد. بدین ترتیب به نظر می‌رسد مهم‌ترین تأثیر آزادسازی اقتصادی بر آزادسازی سیاسی، تأثیر طبقاتی می‌باشد. البته این تغییر و تحول در کمیت بورژوازی صنعتی ابتدا در ساخت سیاسی یا همان ایجاد حزب کارگزاران سازندگی نمود یافته است. همین دلیل حزب کارگزاران سازندگی را تشکیل راست مدرن و صنعت گرا نامیده‌اند (بشیری، ۱۳۹۵: ۸۵). حزب موردنظر نیز، پس از شکل‌گیری، موجب توسعه سیاسی و توزیع قدرت سیاسی در ایران شد.

۴. آزادسازی اقتصادی و شکل‌گیری حزب کارگزاران سازندگی در ایران

با توجه به مباحث نظری که در بالا و همچنین مباحثی که راجع به رشد بورژوازی صنعتی مطرح شد، می‌توان یکی از دلایل مهم شکل‌گیری حزب کارگزاران سازندگی و همچنین دیگر احزابی که در دوران دولت خاتمی شکل گرفتند مربوط به عامل سوم-یعنی همان نظریاتی که نوسازی را عامل تشکیل احزاب می‌دانند- دانست (مزارعی، ۱۳۸۷: ۷۹). دلیل دیگر آن می‌تواند شکاف درون ساخت قدرت باشد. هرچند ساخت دولت در دوره دولت هاشمی رفسنجانی یکپارچه بود ولی درون آن بین دو جناح راست سنتی و راست مدرن در برخی زمینه‌ها اختلاف وجود داشت. وجوه اختلاف میان آن‌ها گرچه دلایل زیادی داشت، اما وجوه اقتصادی آن بسیار زیاد بود و در شکل‌دهی آن میان مجلس و دولت در جریان بود. استیضاح نوریخس و عدم رأی اعتماد به وی و تأخیر یک‌ساله در تصویب برنامه دوم توسعه از سوی مجلس اوج این اختلاف‌ها بود (حاتمی، ۱۳۸۵: ۲۵۴). این حزب از یک‌سو پیامد نوسازی و از سوی دیگر اقدامات در گسترش و نوسازی سیاسی و اقتصادی ایران نقش بسزایی داشته است. حزب مذکور پس از

تشکیل، تغییرات مهمی در حوزه ساخت سیاسی ایجاد نمود که از جمله آن‌ها می‌توان به: نوسازی اجتماعی، فرهنگی و آموزشی، تشدید خواست‌های سیاسی و اجتماعی طبقه متوسط جدید، گسترش بورژوازی صنعتی، حضور گسترده در کابینه دولت خاتمی مانند مهاجرانی وزیر فرهنگ، شافعی وزیر صنایع، شوشتری وزیر دادگستری، نامدار زنگنه وزیر نفت، کلاتتری وزیر کشاورزی، جهانگیری وزیر صنایع و معادن، محمد هاشمی معاون اجرایی رئیس‌جمهور، نوربخش رئیس کل بانک مرکزی، نجفی معاون رئیس‌جمهور و رئیس سازمان برنامه‌بودجه، هاشمی طباء معاون رئیس‌جمهور و رئیس سازمان تربیت‌بدنی، کرباسچی شهردار تهران، نوری وزیر کشور (ایزدی، ۱۳۸۴: ۳۰۱)، تغییر شیوه تبلیغات و الگوی رفتار انتخاباتی، ایجاد شکاف در ساخت و انحصار قدرت، اشاره کرد.

۵. آزادسازی اقتصادی و گسترش طبقه متوسط جدید در ایران

برخی از اقدامات دولت و رابطه آن با افزایش طبقه متوسط جدید و متقابلاً پیامدهای گسترش طبقه مذکور بر ساخت سیاسی شامل رشد شهرنشینی، میزان باسوادی، سطح تحصیلات عالی، گسترش وسایل ارتباط جمعی، افزایش سطح تحصیلات شاغلان، سبک زندگی، اشتغال زنان و ... اشاره کرد (امانی، ۱۴۰۰: ۱۰۷؛ ربیعی، ۱۴۰۰: ۱۳۶). اقدامات اقتصادی (و اجتماعی - فرهنگی) دولت سازندگی خواسته یا ناخواسته، موجب تغییر در وضعیت زندگی افراد و ساختار طبقاتی جامعه شد. درواقع اگر طبقه متوسط جدید در ایران بعد از انقلاب را به دو قسمت بالا و پایین تقسیم کنیم، سیاست‌های اقتصادی دولت موجب ارتقاء هر چه بیشتر قشر بالای طبقه مذکور شد و آن‌ها را از لحاظ کیفی - کمی افزایش داد؛ قسمت دیگر آن نیز اگرچه از لحاظ اقتصادی با وضعیت مناسبی مواجه نشد، ولی از بعد اجتماعی و فرهنگی نیز دچار تغییر و تحول گشت و به‌نوعی موجب افزایش آن‌ها شد. علاوه بر آن، اقدامات دولت افراد بسیاری را از طبقات پایین جامعه، از بعد اجتماعی - فرهنگی، به طبقه متوسط جدید متصل کرد. در نتیجه طبقه متوسط جدید از دو بعد با افزایش و رشد کمی - کیفی مواجه شد، نخست از بعد اجتماعی - فرهنگی (هم موجب رشد و بالندگی افراد موجود در طبقه متوسط جدید گشت و هم افراد بسیاری را از طبقات پایین و متوسط قدیم به‌سوی طبقه متوسط جدید کشاند)، دوم آنکه از بعد اقتصادی (هم قسمت بالای طبقه متوسط جدید را گسترش داد و هم قسمتی از طبقه متوسط قدیم را تبدیل به طبقه متوسط جدید کرد). درواقع همان‌گونه که در قسمت مباحث نظری هم اشاره کردیم، اصطلاح طبقه متوسط جدید فقط محصور در حوزه اقتصاد نمی‌باشد، بلکه بعد اجتماعی - فرهنگی نیز از اهمیت زیادی برخوردار می‌باشد. بدین ترتیب گاهی ممکن است مجموع اقدامات دولت جمعیت طبقه متوسط جدید را از بعد اجتماعی - فرهنگی گسترش دهد ولی از بعد اقتصادی کاهش و یا برعکس. در کل همان‌گونه که مطرح شد، سیاست‌های دولت به افزایش طبقه متوسط جدید منجر گشت، که بعدها طبقه موردنظر تحولاتی را در ساخت سیاسی جامعه، چه در دوران دولت سازندگی و چه در دوران دولت‌های بعدی، به وجود آورد.

۶. سیاست‌های اقتصادی و تضعیف مشروعیت و افزایش تنگناهای ساختاری در ایران

۱. افزایش نابرابری و بی‌عدالتی اجتماعی و تضعیف مشروعیت دولت در ایران: نبود سازوکار تأمین اجتماعی مناسب، خنثی‌سازی سازمان‌های پوپولیستی و تعیین سازوکارهای کورپوراتیستی جهت کنترل طبقات پایین، تغییر لحن کلام برخی از مسئولین، مفاهیم و ارزش‌ها، افزایش نابرابری در شرایط تحصیلی، دستیابی به مشاغل خرید سربازی، خرید جرم... و جابجایی برخی از اقشار و گروه‌ها به‌صورت غیرطبیعی به وضعیت خیلی بهتر و بالاتر، تغییر دیپلماسی اقتصادی و سیاسی و تمایل دولت به کشورهای غربی اشاره کرد. بدین ترتیب اولاً از آنجایی که پایگاه اصلی بسیج سیاسی انقلاب، دولت دهه اول و جنگ را تهیدستان روستایی، حاشیه‌نشینان شهری ... و تشکیل می‌دادند (بشیریه، ۱۳۹۵: ۱۰۱)، و ثانیاً از آنجایی که افزایش نابرابری و معضلات اقتصادی، بیش از همه موجب تضرر اقشار موردنظر شده است، در نتیجه مشروعیت دولت نزد بخش کثیری از پایگاه اجتماعی و حامیان اصلی‌اش مورد تضعیف و چالش قرار گرفته است. هرچند در دهه اول انقلاب نیز مشکلات موردنظر نیز وجود داشته، ولی فاکتورهایی هم چون شخصیت کاریزماتیک امام خمینی (ره)، جنگ ۸ ساله، سیاست‌های توزیعی دولت دهه اول انقلاب، در حکم سرپوش عمل کرده و موجب ایجاد وحدت در هیئت حاکم و مردم می‌شدند (میرزائی، ۱۳۸۰: ۱۳۶). ولی در دوره سازندگی، علاوه بر رحلت حضرت امام خمینی و پایان جنگ، کاهش یا حذف سیاست‌های موردنظر نیز مزید بر علت شده و مشروعیت دولت را مورد چالش قرار داده است.

۲. نوسازی و توسعه اقتصادی (اجتماعی و فرهنگی) و تضعیف مشروعیت دولت در ایران: در دوره سازندگی، اعمال سیاست‌های جدید در حوزه اقتصاد، موجب رشد و توسعه کمی و کیفی اقتصادی و متعاقب آن، گسترش عقلانیت، طبقه متوسط جدید و ایجاد زمینه‌ها، زیرساخت‌ها و پیش‌نیازهای لازم برای آزادی و توسعه سیاسی شد (بشیریه، ۱۳۹۵: ۵۱). علاوه بر آن، پدیده جهانی‌شدن

و گسترش تأثیرات و تحولات جهانی در دوره مذکور، مزید بر علت شده و باعث تشدید در پذیرش رقابت، مشارکت و آزادی و تکثر سیاسی شده است. از سوی دیگر، وضعیت مذکور، خواهناخواه در تضاد با سنت و سنت‌گرایی و هم‌چنین دولت، قرار خواهد گرفت. درواقع، از یک‌سو ساخت اجتماعی مستعد پذیرش رقابت، مشارکت و توسعه سیاسی بود ولی از سوی دیگر، ساخت سیاسی در جهت مخالف آن عمل می‌کرد (آرمین، ۱۳۹۰: ۱۶). در نتیجه بحران مشارکت، رقابت و آزادی ایجاد شد یا شدت گرفت. هرچند دوره سازندگی به لحاظ شرایط و لوازم توسعه سیاسی و آزادی بهتر از دوره جنگ بود، اما بحران مشارکت و آزادی در این دوره به مراتب گسترده‌تر و عمیق‌تر از دوره پیشین بود، زیرا اولاً در دوره جنگ به لحاظ فقدان لوازم و شرایط مادی و معنوی آزادی و توسعه سیاسی، بحران مذکور، خاموش بود، ثانیاً در این دوره الگوی مشارکت توده‌ای وجود داشت که تا حدودی برخی را راضی نگه می‌داشت، اما در دوره سازندگی اولاً به خاطر بهبود شرایط مادی و اجتماعی، ثانیاً افول مشارکت و بسیج توده‌ای، بحران مشارکت خیلی جدی و بالفعل شد. به همین دلیل، ساخت قدرت در دوره سازندگی را الیگارشیک قلمداد کرده‌اند (بشیریه، ۱۳۹۵: ۲۳۲).

سیاست‌های اقدامات اقتصادی دولت‌های احمدی‌نژاد و پیامدهای آن

دولت عدالت محور از زمان حضور، در سطح کلان سیاسی شروع به اجرای اصلاحات مهمی در عرصه‌های مختلف اجتماع به خصوص حوزه اقتصاد کرد. دولت موردنظر با شعار عدالت و عملیاتی کردن آن، ساختار اقتصادی جامعه را مورد تغییر و تحول قرار داد به نحوی که طبقات پایین جامعه همانند دیگر طبقات نیز از منابع طبیعی ایران بهره‌مند شوند. در همین راستا اقداماتی مانند طرح مسکن مهر، حذف یارانه‌ها، خصوصی‌سازی مردمی (سهام عدالت)، خدمات بهداشتی-درمانی و... را انجام داد. در حال اقدامات مذکور، خواهناخواه موجب ایجاد تغییراتی در ساخت سیاسی گشت. اولین پیامد مهم سیاسی اقدامات اقتصادی مذکور، تحکیم و تکوین پایگاه اجتماعی و وجوه پوپولیستی دولت می‌باشد. درواقع از یک‌سو ماهیت پوپولیستی دولت، سیاست‌های اقتصادی مردم‌گرا را ایجاب کرده و از سوی دیگر سیاست‌های نام‌برده موجب تقویت و تثبیت پایگاه اجتماعی و وجوه پوپولیستی دولت مذکور شده است. پیامد دوم تفوق وجوه نظامی‌گری در دولت، و پیامد سوم، ایجاد و افزایش جدال و کشمکش بین قوا و نخبگان سیاسی جامعه و در نتیجه غیر یکپارچه شدن دولت و متعاقب آن تضعیف در روند توسعه اقتصادی و سیاسی می‌باشد (مؤمنی، ۱۳۹۶: ۲۱۴).

۱. سیاست‌های اقتصادی توزیعی و دولت پوپولیستی در ایران

احمدی‌نژاد پیروزی‌اش در انتخابات نهم را بخشی از سرنوشت خود عنوان کرد که بر اساس این سرنوشت، نقش او ایجاد انقلاب اسلامی سوم است (حاجی یوسفی، ۱۳۹۸: ۱۲۵). احمدی‌نژاد و همفکرانش در گروه آباد گران، خود را در پی اجرای مدیریتی انقلابی و تحول‌گرا معرفی می‌کردند. برخی از طرفداران وی نیز انتخاب شدنش را معجزه می‌نامیدند. احمدی‌نژاد با تبلیغات و شعارهای منحصر به فرد، خود را «رجایی» زمان می‌نامید و شعار بازگشت به «آرمان‌های اولیه انقلاب» را می‌داد. مهم‌ترین نقدهای او عمدتاً شامل موضوعاتی هم چون «دوری از گفتمان اصیل انقلاب»، «اشرافی‌گری» و «کم‌توجهی به عدالت اجتماعی» می‌شد. هم‌چنین وی با تمام نمادهای اقتصادی غرب به مبارزه برخاست و آن‌ها را شکست‌خورده اعلام کرد. به عنوان مثال در مبارزه انتخاباتی خود اعلام کرد که بازار بورس اوراق بهادار که در آن سهام خرید و فروش می‌شود به مانند قمار می‌باشد در نتیجه حرام است. پایگاه قدرت احمدی‌نژاد نیز، بدون تردید به مراتب نیرومندتر از هاشمی رفسنجانی و خاتمی می‌باشد. درواقع، قدرت رؤسای جمهور قبلی در بهترین حالت یک «شراکت» و «ائتلاف» پردردسر و شکننده بود. اما احمدی‌نژاد همه قدرت رسمی نظام را پشت سر خود داشت (زیباکلام، ۱۳۸۵: ۸۵). یکی دیگر از خصوصیات مهم دولت اصول‌گرا سفرهای استانی رئیس دولت در طی دوران ریاست خود می‌باشد. در این سفرها علاوه بر ملاقات رودررو با مردم، هیئت دولت در آنجا طی چند جلسه مصوباتی را به منظور آبادانی آن مناطق تصویب می‌کردند. هم‌چنین سفرهای مذکور این باور را در مردمی که خود را در حاشیه احساس می‌کردند ایجاد کرد که دولت آن‌ها را دیده است و لذا آن‌ها خواهان تداوم این وضعیت بودند (اسماعیلی، ۱۳۹۹: ۱۵۶). علاوه بر آن در طول سفرهای استانی سامانه‌ای برای گرفتن نامه‌های مردمی و پاسخ به آن‌ها طراحی شده بود که معمولاً با مقداری پول نقد به آن نامه‌ها پاسخ داده می‌شد. به طور کلی، می‌توان گفت که گفتمان دوره احمدی‌نژاد ترکیبی از گفتمان استقلال در دوره هاشمی (البته برای دولت اصول‌گرا بیشتر جنبه سیاسی آن مدنظر می‌باشد ولی در دولت سازندگی بیشتر جنبه اقتصادی آن مدنظر بود) و گفتمان

عدالت که در دهه اول انقلاب مطرح بود، می‌باشد (شفیعی فر، ۱۳۸۷). علاوه بر مباحث بالا نیز می‌توان به یک سری مؤلفه‌های داخلی و خارجی دیگری که نشان‌دهنده پوپولیسم بودن ماهیت دولت احمدی‌نژاد است، اشاره کرد.

الف) مؤلفه‌های مهم رفتاری دولت اصولگرا در سطح داخلی

۱) رویکرد تقابلی: احمدی‌نژاد در بیان خدماتش به ملت همواره میزان فعالیت دولت خود را با تمام دولت‌های پیشین مقایسه می‌کند و درواقع خود را در برابر تمام دولت‌مردان گذشته می‌بیند. از نظر وی "خط و مسیر انقلاب درست است، ریل هست، ریل انقلاب به سمت عدالت می‌رود، ریل درست است ولی سوزن بانان قبلی اشتباهی ریل را عوض کرده‌اند" (روزنامه ایران، ۱۳۸۵: ۱۷).

۲) استفاده از وجوه مذهبی: در این زمینه می‌توان به مؤلفه‌هایی هم چون: اعتقاد دولت به آماده‌سازی جامعه برای ظهور امام زمان و ایجاد مدینه فاضله در ایران و متعاقب آن در جهان (حاجی یوسفی، ۱۳۹۸: ۱۲۳). دولت اصول‌گرا برخلاف دولت دهه اول انقلاب، علاوه بر استفاده از وجوه مذهبی، از نمادها و شاخص‌های ملی نیز استفاده می‌کند. احتمالاً مورد نخست یعنی استفاده از وجوه مذهبی، بیشتر برای جذب طبقات پایین، و مورد دوم یعنی استفاده از وجوه ملی، برای جذب طبقات متوسط می‌باشد. بنابراین، به نظر می‌رسد یکی دیگر از تفاوت‌های دولت پوپولیسم دهه ۸۰ با دهه اول انقلاب اسلامی، کاربرد نمادهای ملی در کنار نمادهای مذهبی است.

۳) روحیه فراقانونی و کم‌توجهی به ساختارها و نهادهای کارشناسی: در دولت مذکور تنش میان مجلس و دولت، به علت تخلفات گسترده - از جمله قانون بودجه - همواره یکی از مباحث مطرح در سطح کارشناسی و همچنین رسانه‌های عمومی بوده است که می‌توان به مفقود شدن یک میلیارد دلار از درآمدهای نفتی، میزان چند صد مصوبه دولت در طی یک جلسه چندساعته در سفرهای استانی، انحلال شوراهای بیست‌وهشت‌گانه تخصص از جمله شورای پول و اعتبار، انحلال سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کل کشور اشاره کرد.

ب) مؤلفه‌های مهم رفتاری دولت اصولگرا در سطح خارجی (سیاست خارجی)

۱) تقابل با قدرت‌های جهانی: یکی از برجسته‌ترین ویژگی‌های دولت احمدی‌نژاد، «دوقطبی دیدن» پدیده‌های هستی یا «ثنویت» می‌باشد. یعنی اینکه بسیاری از رفتارهای دولت به‌ویژه در عرصه بین‌المللی خصلتی ایدئولوژیک و تقابلی دارد. به‌طور کل، عملکرد دولت در عرصه خارجی نشان از تقابل گرایی در تمام وجوه، و مبتنی بر تصور نظام بین‌الملل هابزی می‌باشد (دهقانی فیروزآبادی، ۱۳۹۶: ۱۱۶). مسلماً، یکی از دلایل مهم پدیده مذکور، ماهیت دولت می‌باشد، چراکه بین این دو رابطه‌ای متقابل وجود دارد. در همین راستا می‌توان به اقداماتی هم چون ترویج پان اسلامی در منطقه خاورمیانه و ایجاد نوعی اتحاد نفتی بین کشورهای صادرکننده نفت بخصوص کشورهای خاورمیانه، تغییر سیاست دولت نسبت به مسئله هسته‌ای ایران مانند برخورد دولت از موضع مدعی نه متهم و ابراز نگرانی متقابل ایران از «نقض حقوق بشر به‌ویژه اقلیت‌ها» در اروپا، نفی هولوکاست اشاره کرد. اتخاذ رویکرد تقابلی توسط دولت مذکور در مقابل دیگر کشورها، چند دلیل عمده دارد که از جمله آن‌ها می‌توان به تسهیل تثبیت اقتدار در داخل، معطوف سازی توجهات مردم از وضعیت نابسامان اقتصاد داخلی به تهدیدات خارجی (فرزانگان، ۲۰۰۹: ۴)، تقویت پایگاه اجتماعی دولت، تسهیل روند خروج سرمایه‌گذاران خارجی از ایران و... اشاره کرد.

۲) سیاست گرایش به شرق و جنوب گرایی: دولت احمدی‌نژاد از شروع به کار خود روابط اقتصادی و سیاسی قوی بین ایران و چین (و همچنین روسیه، هند، ونزوئلا و پاکستان) برقرار کرده است تا جایی که قراردادهای اقتصادی منعقدشده بین ایران و دو کشور نام‌برده در تاریخ ایران بی‌سابقه بوده است. جنوب گرایی در دولت مذکور نیز در دو جلوه توجه به کشورهای امریکای جنوبی و افریقا نمود یافت. درواقع، می‌توان گفت سیاست خارجی دولت اصول‌گرا، متأثر از خواسته‌های اقشار پایین، به زمان اولیه انقلاب رجعت نموده و خواهان مقاومت در برابر غرب است (حاجی یوسفی، ۱۳۹۸: ۱۲۴). بدین ترتیب، بر اساس شواهد و علائمی که ذکر گردید، می‌توان نتیجه گرفت که ساخت سیاسی در دوران دولت اصول‌گرا واجد خصایل پوپولیستی بوده است.

علاوه بر سیاست‌های اقتصادی که تا بدین جا ذکر گردید می‌توان به برخی اقدامات توزیعی دیگر دولت عدالت محور هم چون افزایش حقوق و دستمزدها (یا همان مداخله در بازار کار)، کاهش دستوری نرخ بهره بانکی (یا همان مداخله در بازار سرمایه)، قیمت‌گذاری بر روی محصولات (یا همان مداخله بازار کالا)، افزایش حقوق مستمری‌بگیران کمیته امداد امام خمینی (ره) و دیگر

نهادهای حمایتی، سهمیه‌بندی تسهیلات بانکی که طی آن بخشی از منابع مالی بانک‌ها به شهرستان‌ها تعلق بگیرد، ارائه و افزایش خدمات بهداشتی - درمانی (مانند بیمه عشایر و روستاییان، درمان رایگان بیماران تصادفی و...)، ایجاد و افزایش برخی از تسهیلات بانکی (مانند وام اشتغال و ازدواج)، افزایش تعداد دانشگاه‌های واحد پیام نور در سراسر ایران (چراکه هزینه تحصیل در دانشگاه‌های مذکور بسیار پایین‌تر از دانشگاه آزاد می‌باشد) و... اشاره کرد. سیاست‌های مذکور، عمدتاً، به نفع اقشار پایین جامعه بوده، گرچه طبقات دیگر جامعه از برخی سیاست‌های نام‌برده بی‌بهره نبوده‌اند (مانند بیمه رایگان بیماران تصادفی یا کاهش دستوری نرخ بهره بانکی) ولی در کل اقشار و دهک‌های پایین جامعه بهره اصلی را برده‌اند. بدین ترتیب می‌توان اقدامات دولت اصول‌گرا را در جهت تغییر قراردادهای اجتماعی میان دولت و گروه‌های اجتماعی دانست که هدف اصلی آن انتقال امکانات رانتی، به گروه‌هایی است که در میان آن‌ها شانس جلب وفاداری به دولت بیشتر از سایرین می‌باشد. چراکه اقشار پایین جامعه از حامیان اصلی دولت ایران به‌طور عام، و هم‌چنین دولت احمدی‌نژاد می‌باشند (اسماعیلی، ۱۳۹۹: ۱۵۹).

۲. سیاست‌های اقتصادی توزیعی و تفوق وجوه نظامی‌گری در ایران

با آغاز ریاست جمهوری محمود احمدی‌نژاد، حضور نظامیان در فعالیت‌های اقتصادی با جهشی کم‌نظیر، فراگیری و ژرفای عجیبی یافته است. این حضور، اکثر حوزه‌های اصلی اقتصاد کشور را شامل می‌شود. به‌عنوان مثال می‌توان به واگذاری پروژه‌های کلان و بسیار مهم نفتی ایران یا بسیاری از صنایع کشور و بنگاه‌های تولیدی در قالب اجرای سیاست‌های اصل ۴۴، افزایش واردات کالا از طریق برخی اسکله‌ها و فرودگاه‌های نظامی؛ افزایش حضور بنگاه‌های وابسته به نظامیان در فعالیت‌های خدماتی هم چون حمل‌ونقل دریایی، زمینی و مخابرات و ... اشاره کرد. به عبارتی، نظامیان در دوره موردنظر با کمک دولت توانستند علاوه بر قدرت نظامی به قدرت اقتصادی نیز دست یابند. شاید بتوان یکی از دلایل مهم، رویداد مذکور را در ماهیت، سیاست خارجی و رویکرد اقتصادی دولت اصول‌گرا دانست. در بخش پیشین، تا آنجا که به حوزه اقتصاد مربوط می‌شد، به قسمتی از فعالیت‌های اقتصادی نظامیان - که با کمک دولت به آن دست‌یافته‌اند - اشاره کردیم. در قسمت ذیل به یکی از پیامدهای سیاسی آن اشاره، و به‌وسیله سه شاخص عمده: حضور علنی نظامیان در کابینه و ارگان‌های دولتی، افزایش بودجه نظامی دولت و افزایش نفوذ نظامیان، نشان خواهیم داد که وجوه نظامی‌گری در دولت افزایش یافته است.

۱. حضور علنی نظامیان در کابینه و ارگان‌های دولتی: تاریخچه رابطه نیروهای نظامی با دولت در ایران، به اوایل پیروزی انقلاب ۵۷ برمی‌گردد. از همان اوایل پیروزی انقلاب، ارگان‌هایی هم چون کمیته‌های انقلابی، به‌مثابه یک سازمان توده‌ای، از میان مردم نیروی نظامی برای دولت جذب می‌کردند (دادسون و دراج، ۲۰۰۸: ۳۱). حضور آنان به‌مرورزمان، مخصوصاً در دوران دولت اصول‌گرا، شدت گرفت، و در اکثر ارگان‌های سیاسی حضور به عمل آوردند. دولت احمدی‌نژاد نیز از همان ابتدای به کار، به‌مرورزمان پست‌های کلیدی در دولت را - از بالاترین سمت (پست وزارت) تا پایین‌ترین آن - به بخشی از نیروهای نظامی سپرد. علاوه بر افراد موجود، نیز می‌توان به دیگر نظامیانی که در پست‌هایی هم چون معاون، مدیر، رئیس، نماینده مجلس شورای اسلامی و شورای شهر، فرماندار و استاندار، شهردار و... وجود دارند، اشاره کرد. البته باید ذکر کرد، معیار شاخص مذکور، دولت هاشمی رفسنجانی می‌باشد و بر این اساس می‌توان اگرچه در دولت هاشمی رفسنجانی - و هم‌چنین دیگر دولت‌ها - میزانی از نیروهای نظامی حضور داشته‌اند، ولی تعداد آنان در دولت اصول‌گرا از شدت بیشتری برخوردار می‌باشد. درواقع، یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های دولت سازندگی را پایین بودن تعداد نظامیان در آن می‌دانند. حتی در کابینه اول دولت هاشمی رفسنجانی پست‌هایی هم چون وزیر دفاع که معمولاً به نظامیان واگذار می‌شود، به یک فرد غیرنظامی (یعنی اکبر ترک‌کان) داده شد.

۲. افزایش بودجه نظامی دولت: میزان بودجه نظامی در هر دولتی، عامل دیگری در تشخیص میزان تفوق وجوه نظامی‌گری در دولت می‌باشد. طبق قانون بودجه، اعتبارات هزینه‌ای بودجه شامل ۵ قسمت: امور عمومی، دفاعی و امنیتی، اقتصادی، اجتماعی - فرهنگی و متفرقه، می‌باشد. هر ساله میزان اعتبار امور دفاعی و امنیتی بودجه با افزایش شایانی مواجه شده است. این افزایش می‌تواند نشانگر آن باشد که نظامی‌ها در دولت مذکور، از نفوذ قابل‌توجهی برخوردار بوده‌اند. علاوه بر آن، میزان زیادی از اعتبار موجود در بودجه که مخصوص پروژه‌های عمرانی دولت بوده، نیز در راستای تقویت بنیه نظامی قرار گرفته است.

۳. افزایش نفوذ غیرمستقیم نظامیان در عرصه سیاست (داخلی و خارجی): تفوق وجوه نظامی‌گری، دارای دو بعد مختلف می‌باشد. بعد اول آن مربوط به حضور علنی در ساخت قدرت، و بعد دوم آن بیشتر مربوط به افزایش شیوه و سبک زندگی و فرهنگ ارتشی در سطح جامعه، افزایش نفوذ رهبران و محافل نظامی در سیاست داخلی، خارجی و... می‌باشد (بشیری، ۱۴۰۰: ۲۶۵).

به‌طور کلی قابل‌ذکر است که با واگذاری قسمتی از حوزه اقتصاد و متعاقب آن ساخت سیاسی به نیروهای نظامی، منجر به حضور هر چه بیشتر آنان در دو حوزه مربوطه و تفوق وجوه نظامی‌گری در دولت احمدی‌نژاد شده است. به‌بیان دیگر، کارگزاران اقتصادی مخصوصاً در کشورهایی هم چون ایران، به‌منظور کسب، حفظ و افزایش سود و تسهیل روند کاری خود به حوزه قدرت سیاسی نیز نیازمند می‌باشند. به‌طور کلی می‌توان گفت که رویکرد دولت احمدی‌نژاد در توانمندسازی نظامیان در ساختار اقتصادی و سیاسی جامعه حاکی از آن است که دولت به دنبال جایگزینی بخش دولتی-که دارای قابلیت اعتماد بیشتر و ریسک سیاسی کمتر می‌باشد- با بخش خصوصی در ساختار اقتصادی جامعه است. بنابراین با و توجه به جایگزینی مذکور، می‌توان گفت که ساخت اقتصادی در ایران علاوه بر خصلت رانتیر و دولتی، دارای وجوه اقتدارگرایانه-که یکی از ویژگی‌های مهم نیروهای نظامی در سرتاسر دنیا می‌باشد- نیز شده است.

۳. سیاست‌های اقتصادی توزیعی و دولت غیر یکپارچه در ایران

اقدامات اقتصادی دولت اصول‌گرا نیز، علاوه بر پیامدهایی که تا بدین جا بدان اشاره شد، موجب غیر یکپارچه شدن ساخت سیاسی گشته است. گر چه غیر یکپارچه شدن دولت اصول‌گرا فقط محصور در سیاست‌های اقتصادی نمی‌باشد ولی می‌توان گفت که یکی از دلایل عمده، اقدامات موردنظر بوده است؛ در کنار آن می‌تواند دلایل دیگری هم چون سیاست خارجی، مسائل اجتماعی-فرهنگی، افزایش یا کاهش اختیارات ریاست جمهوری، چگونگی اجرا و نظارت بر قانون اساسی و... وجود داشته باشد. باین‌وجود، سیاست‌های اقتصادی-توزیعی و غیر توزیعی-دولت از یک‌سو موجب کشمکش و اختلال در روند کاری بین قوای دولت بخصوص بین قوه مجریه و قوه مقننه نشده و از سوی دیگر باعث افزایش کشمکش بین نخبگان درون و بیرون دولت بر سر اتخاذ و شیوه اجرای سیاست‌های موردنظر گشته است. بدین ترتیب ما نیز در قسمت ذیل به هر دو مورد اشاره و نشان خواهیم داد که چگونه اقدامات اقتصادی دولت موجب ایجاد چنین تحول و تغییری در ساخت سیاسی شده است.

۱. کشمکش بر سر بودجه سنواری دولتی: یکی از نشانه‌های مهمی که از طریق آن می‌توان پی به ماهیت و ساختار سیاسی حاکم در یک کشور برد، نحوه تصویب و اجرای بودجه دولت می‌باشد. درواقع به همان اندازه که وجوه اقتصادی بودجه مهم است وجه سیاسی آن هم از اهمیت زیادی برخوردار می‌باشد. به عبارتی، بودجه یک سند سیاسی است که به‌وسیله آن پول بر اساس قضاوت‌های ارزشی اختصاص پیدا می‌کند. ضمن اینکه تجدیدنظر در بودجه نیز به توافق مجموعه گسترده‌ای از بازیگران رسمی و عرصه‌های غیررسمی ماورای دولت با مراتب متفاوتی از ظرفیت و قدرت اثرگذاری بر بودجه احتیاج دارد (الوانی، ۱۳۹۱: ۳).

مسئله اختلاف بین قوا در ایران در خصوص فرایند بودجه، امر تازه‌ای نمی‌باشد و از سابقه دیرینه‌ای برخوردار می‌باشد. در دوران دولت اصول‌گرا نیز، فرایند چهارگانه بودجه (تدوین، تصویب، اجرا و ارزیابی) به یکی از دلایل مهم اختلاف و کشمکش بین قوا شده بود. عامل موردنظر فقط مختص بودجه سال خاصی نمی‌باشد بلکه از همان اوایل روی کارآمدن دولت اصول‌گرا بین دو قوه مجریه و مقننه در خصوص تصویب لایحه بودجه، کشمکش‌های مختلفی صورت گرفته است. اوج آن مربوط به بودجه سال ۱۳۹۱ می‌باشد که برای نخستین بار در تاریخ جمهوری اسلامی، کلیات لایحه بودجه دولت (در تاریخ ۱۳۹۱/۱/۱۹) توسط کمیسیون تلفیق بودجه مجلس رد شد.

۲. جدال حول برنامه پنجم عدالت و پیشرفت (یا همان توسعه): سیاست‌های کلی برنامه پنجم توسعه دارای ۴۵ بند و شامل سرفصل‌های: امور فرهنگی، امور علمی و فناوری، امور اجتماعی، امور اقتصادی و امور سیاسی، دفاعی و امنیتی است. بر اساس قانون، هر برنامه توسعه باید شش ماه قبل از اتمام برنامه قبلی، به مجلس پیشنهاد شود. بدین ترتیب شهریورماه ۱۳۸۸، آخرین فرصت برای ارائه لایحه برنامه پنجم توسعه بوده است. باین‌همه این برنامه با چهار ماه تأخیر در دی‌ماه سال ۱۳۸۸ به پارلمان رسید. درنتیجه به دلیل هم‌زمانی بررسی لایحه بودجه ۱۳۸۹ و برنامه پنجم توسعه، نمایندگان مجلس اواسط اسفندماه سال ۱۳۸۸ مقرر کردند تمام احکام قانون برنامه چهارم توسعه و آخرین تغییرات صریح و ضمنی آن مشروط به عدم مغایرت با احکام قانون بودجه ۸۹ تا تاریخ لازم‌الاجرا شدن برنامه پنجم، تنفیذ شود. سرانجام لایحه برنامه پنجم توسعه جمهوری اسلامی ایران جهت

رسیدگی به کمیسیون تلفیق به عنوان کمیسیون اصلی ارجاع داده شد و در جلسات متعدد و متوالی با حضور مدیران و کارشناسان دستگاه‌های مختلف دولت با محوریت معاونت برنامه‌ریزی و نظارت راهبردی رئیس‌جمهور، مرکز پژوهش‌ها، مجمع تشخیص مصلحت نظام، دیوان محاسبات، نمایندگان بخش‌های خصوصی و تعاونی موردبررسی و رسیدگی قرار گرفت و با اصلاحات و الحاقاتی در تاریخ روز ۸/۸/۱۳۸۹ کلیات لایحه برنامه پنجم توسعه با ۱۳۱ رأی موافق، ۴۴ رأی مخالف و ۱۷ رأی ممتنع، از ۱۹۲ نماینده شرکت‌کننده در رأی‌گیری مجلس، به تصویب رسید. لایحه برنامه پنجم مانند بسیاری از اقدامات دیگر دولت، به هنگام ارائه و تصویب با تغییرات و مخالفت‌های بسیاری مواجه شد. برخی از نمایندگان مجلس شورای اسلامی هرکدام بنا به دلیلی و از زاویه‌ای خاص با لایحه موردنظر مخالفت کردند و موجب کشمکش و تأخیر در تصویب آن شدند. به عنوان مثال از نظر نمایندگان مخالف (مثلاً احمد توکلی، موسی‌الرضا ثروتی و...) برنامه موردنظر بدون انسجام، به دور از واقعیت، کلی و مبهم، بلندپروازانه و فوق‌آرمانی، سفارش‌نامه، توصیه‌نامه و... می‌باشد. از جمله محورهای مهم و کلان در برنامه موردنظر که عامل مهم اختلاف و کشمکش بین قوا شد می‌توان به مؤلفه‌هایی هم چون تغییر در نحوه مدیریت بانک مرکزی (ماده ۸۰)، ترکیب شورای پول و اعتبار، ترکیب هیئت‌امنا صندوق توسعه ملی، بحث استفاده دستگاه‌ها از منابع مالی خارجی و فینانس اشاره کرد.

طبق تئوری‌های اقتصاد سیاسی (مانند سیکل‌های تجاری سیاسی، نظریه انتخاب عمومی و...)، از یک سو بانک مرکزی (به واسطه قدرت چاپ اسکناس که دارد)، می‌تواند اولاً در (کوتاه‌مدت) موجب افزایش نرخ رشد و اشتغال، ثانیاً جبران کسری بودجه دولت و... شود؛ از سوی دیگر از آنجایی که چگونگی و نحوه مدیریت این بانک و انتخاب رئیس آن در اختیار قوه مجریه است بدین ترتیب قوه مجریه و در رأس آن رئیس دولت به واسطه این نهاد می‌تواند در مدت‌زمان کوتاهی قبل از برگزاری انتخابات، اقداماتی را انجام دهد که اکثریت رأی را به دست آورد و مدت ریاست خود را دوباره تمدید نماید. درواقع رابطه بین این دو نهاد مرتبط با مؤلفه‌هایی هم چون تورم، بیکاری، رشد اقتصادی، کسب رأی توسط سیاستمداران و... می‌باشد. به همین دلیل اکثر سیاست‌گذاران، نخبگان علمی و سایر ناظران آگاه در سراسر جهان معتقدند که اهداف سیاست پولی باید توسط مقامات سیاسی بنا نهاده شود اما اجرای سیاست پولی در پیگیری آن اهداف باید از کنترل سیاسی به دور باشد. از آنجایی که سیاست پولی با وقفه زمانی قابل توجه‌ای عمل می‌کند، دستیابی به این اهداف مستلزم این است که سیاست‌گذاران پولی دورنمای بلندمدت‌تری را در تصمیم‌گیری‌های خود لحاظ کنند. سیاست‌گذاران در یک بانک مرکزی مستقل، با فراغ بال بیشتر برای دستیابی به بهترین نتایج ممکن اقتصادی در بلندمدت، به بهترین وجه قادر به رسیدن به چنین چشم‌اندازی خواهند بود (برنانک، ۱۳۸۹: ۱۵۲).

علاوه بر مباحث بالا در حوزه رابطه بین بانک مرکزی (اقتصاد) و دولت (سیاست) که مسئله عمومی در بین تمام کشورها می‌باشد که راه حل آن نیز در استقلال بانک مرکزی خلاصه شده است، باید مسئله رانت و رانتیر بودن دولت را نیز به آن اضافه کرد. چراکه دولت‌های رانتیر (مانند ایران) به دلیل سلطه پول نفت، بانک مرکزی را به یک صندوق مشکل‌گشای دولتی تبدیل می‌کند. دولت رانتیر در قبال فروش نفت و تبدیل دلارهای نفتی به واحد پول کشور، باعث افزایش نقدینگی در جامعه خواهد شد که به نوبه خود می‌تواند معضلات زیادی را در جامعه به وجود بیاورد. به عنوان مثال در ایران، از سال ۸۴ و به دنبال افزایش درآمدهای نفتی، هزینه‌های دولت نیز به اوج خود رسید؛ به طوری که در این سال با افزایش بیش از ۴۰ درصدی هزینه‌های دولت و تأمین بخش اعظم آن از محل فروش درآمدهای ارزی به بانک مرکزی و نیز بازپرداخت بخشی از بدهی دولت به بانک مرکزی از محل حساب ذخیره ارزی، دارایی‌های خارجی بانک مرکزی با افزایش حدوداً ۴۰ درصدی مواجه شد. به همین دلیل یکی از راهکارهایی که ناظران بر آن تأکید دارند، علاوه بر استقلال بانک مرکزی، نحوه بودجه‌نویسی می‌باشد. از نظر آن‌ها بودجه دولت، یا همان محل کسب درآمد دولت، باید طوری تنظیم شود که منجر به مداخله بانک مرکزی و در کل افزایش نقدینگی در جامعه نشود.

نتیجه‌گیری

دولت هاشمی رفسنجانی، با شعار و هدف بازسازی و توسعه روی کارآمد، ولی پس از اجرای اقداماتی در عرصه اقتصاد، فرهنگ و... تغییرات قابل توجهی در حوزه ساخت اقتصادی، اجتماعی و متعاقب آن ساخت سیاسی به وجود آمد:

نخست، اقدامات اقتصادی دولت، موجب تضرر اقشار پایین جامعه و در پی آن باعث تضعیف وجوه پوپولیستی، تغییر پایگاه اجتماعی و ماهیت دولت شد. چراکه در گونه شناسی دولت‌ها، هر نوع دولتی دارای پایگاه اجتماعی مخصوص به خود می‌باشد. دوم، دولت هاشمی با انتخاب برنامه تعدیل اقتصادی به منظور رفع بحران‌های اقتصادی، خواهناخواه مجبور به به کارگیری تکنوکرات‌ها در دولت بود. چراکه اولاً اجرای برنامه‌های موردنظر از عهده هرکسی بر نمی‌آمد و نیازمند به تحصیل کردگان و تکنوکرات‌ها بود ثانیاً، مشکلاتی که اقتصاد ایران در طول دهه اول انقلاب به آن مبتلا گشته بود، آن قدر عمیق و زیاد بود که حل آن‌ها نیاز به این‌گونه افراد را دوچندان می‌کرد. از سوی دیگر دولت برای پیشبرد برنامه‌های اقتصادی و رسیدن به اهداف خود، نیاز به فضایی به دور از انتقاد و سیاست زدگی داشت، در نتیجه رو به کاربرد ابزار سلطه آورد. بدین ترتیب، دولتی با ماهیت اقتدارگرایی بوروکراتیک شکل گرفت.

سوم، از آنجاکه دولت به دنبال توسعه اقتصادی بود، رو به توزیع-هرچند نسبی- قدرت اقتصادی آورد، ولی در پی اقدام مذکور، بورژوازی صنعتی گسترش یافت و به دنبال آن در حوزه ساخت سیاسی تغییراتی هم چون تسهیل در روند پیروزی دولت اصلاحات، ایجاد شد.

چهارم، از یک سو سیاست‌های اقتصادی دولت موجب رشد و نوسازی جامعه در برخی از زمینه‌ها، و از سوی دیگر رشد و نوسازی به وجود آمده باعث شکل‌گیری احزابی هم چون حزب کارگزاران سازندگی و تداوم آن شده است. حزب مذکور نیز پس از شکل‌گیری با اقدامات خود، موجب تغییر در ساخت سیاسی، شکاف در انحصار قدرت سیاسی، پیروزی جنبش دوم خرداد، تغییر الگوی رفتار و تبلیغات انتخاباتی شد.

پنجم، دولت با اقدامات توسعه محور خود، خواسته یا ناخواسته باعث گسترش کمی و کیفی طبقه متوسط جدید در جامعه شد، و ساختار طبقاتی جامعه را به نفع طبقات متوسط جدید دگرگون کرد. در نتیجه، نوع و میزان تقاضاهای جامعه از دولت و هم‌چنین پایگاه اجتماعی دولت و طبقه مسلط در جامعه مورد تغییر قرار گرفت. در نتیجه در پی آن، دولتی با رویکرد توسعه سیاسی روی کار آمد. هم‌چنین، رویکرد برخی جناح‌ها و تشکل‌ها نیز تغییر یافت. از سوی دیگر عامل مذکور، نشان داد که اگر دولت به سمت رشد و توسعه اقتصادی (اقتصاد آزاد) حرکت کند خواهناخواه عقلانیت در بین مردم رواج خواهد یافت. در واقع، با رفتن دولت به سمت اقتصاد آزاد، عقلانیت حاکم بر نظام بازار، در کل جامعه حکم‌فرما و مسئولیت آن بر انسان‌ها تحمیل خواهد شد. در نتیجه، انسان‌های عقلانی شده، در دیگر زمینه‌ها نیز عقلانی رفتار خواهند کرد.

پیامد آخر، سیاست‌های اقتصادی دولت از یک سو باعث افزایش فشار اقتصادی بر طبقات پایین و نارضایتی آنان، و از سوی دیگر باعث توسعه و نوسازی اقتصادی و گسترش طبقه متوسط جدید شد. طبقه مذکور نیز به دلیل سبک زندگی مخصوص به خود، خواسته‌های متفاوتی نسبت به دیگر طبقات جامعه، از دولت داشتند. ولی دولت نیز در پاسخگویی به آن‌ها ضعیف عمل نموده، و منجر به ایجاد بحران مشارکت، رقابت و آزادی شد. بدین ترتیب، دو نتیجه متفاوت اقدامات دولت منجر به ایجاد پیامدی یکسان تحت عنوان تضعیف مشروعیت و افزایش تنگناهای ساختاری شد. پیامد مذکور، علاوه بر نتایجی که تا بدین جا از آن به دست آمد، نشان‌دهنده چند نکته مهم دیگر نیز می‌باشد. نخست، تهی‌دستان جامعه فقط پذیرندگان منفعل تغییرات نیستند بلکه آنان می‌توانند آفریننده تغییرات مهمی در جامعه باشند. به عنوان مثال، وقوع اعتراضات شهری در دوره مذکور از یک سو باعث کندی روند اجرای برنامه تعدیل ساختاری و توقف برخی سیاست‌های دولت به دلیل وقوع اعتراضات نام‌برده، و از سوی دیگر باعث افزایش تنگناهای ساختاری شد. دوم، پیامد موردنظر به نوعی به معنای از دست دادن یکی دیگر از منابع مهم مشروعیت‌یابی می‌باشد. در واقع همان گونه که دولت دهه اول از طریق رهبر کاریزما، جنگ، سیاست‌های باز توزیعی اقتصادی و ...، کسب مشروعیت می‌کرد، دولت دهه دوم نیز با تأکید بر سازندگی، رشد و توسعه اقتصادی و ...، برای خود مشروعیت کسب می‌کرد. ولی وقوع رویدادهای مذکور در دولت سازندگی، باعث تضعیف منبع مشروعیت‌یابی موردنظر در دولت ایران یا تضعیف تمایل دولت به استفاده دوباره از آن شد. سوم، دولت به منظور پیشگیری از بی‌ثباتی در عرصه ساخت سیاسی، می‌بایست در حوزه اقتصاد رویکردی را اتخاذ کند که نه موجب تضعیف طبقات پایین جامعه، و نه منجر به ایجاد بحران مشارکت، رقابت و آزادی گردد. ولی اینکه آیا چنین رویکرد اقتصادی وجود دارد یا نه، خود پژوهش دیگری می‌طلبد.

دولت اصول‌گرا نیز که از درون بستری انومیک و با شعار برقراری عدالت و به‌واسطه حمایت اقشار پایین جامعه روی کارآمد، اقدام به اتخاذ سیاست‌های در عرصه اقتصاد کرد که معمولاً از آن بیشتر تحت عنوان سیاست‌های توزیعی نام می‌برند. درواقع، واکاوی دولت احمدی‌نژاد از بعد اقتصاد سیاسی (رهیافت مدرن)، به‌نوعی نشان‌دهنده وجود رابطه متقابل بین پوشش‌های دو عرصه اقتصاد و سیاست می‌باشد. دولت مذکور، به‌مثابه یک دولت پوپولیست، از همان ابتدای شروع به کار، چه در عرصه داخلی یا خارجی، رویکرد اقتصادی پوپولیستی را اتخاذ کرد که در حوزه داخلی در قالب سیاست‌های توزیعی و در عرصه خارجی در قالب اتخاذ راه سوم توسعه و گسترش روابط اقتصادی با کشورهای جهان سوم می‌باشد. هم‌چنین می‌توان گفت دولت مذکور به‌واسطه اقدامات اقتصادی خود، به دنبال ایجاد تغییراتی در قراردادهای اجتماعی (یا همان کارکرد توزیعی) میان خود و طبقات اجتماعی می‌باشد. با توجه به تجربه دوران دولت هاشمی رفسنجانی و خاتمی، به نظر می‌رسد که دولت قصد دارد با اقدامات اقتصادی خود، به نحوی بر روند تشکیل و گسترش طبقه متوسط در ایران مؤثر واقع شود. ولی باید اذعان داشت که کاهش طبقه متوسط، تعادل در جامعه را برهم زده و جامعه‌ای دوطبقه‌ای (بالا و پایین) را به وجود خواهد آورد، و فقدان نیروی تعادل‌بخش (یعنی همان طبقه متوسط) آثار زیانباری ازجمله، عدم تثبیت توسعه سیاسی و اقتصادی را به همراه خواهد داشت. به‌عبارتی دیگر، سیاست‌های توزیعی دولت، شاید در کوتاه‌مدت به نفع طبقات محروم جامعه باشد ولی در بلندمدت، همان‌گونه که اقتصاددانان نیز استدلال می‌کنند، موجب تضعیف اقتصاد در سطح کلان شده و تمام اقشار جامعه به‌خصوص طبقات پایین، متضرر خواهند شد. بنابراین می‌توان گفت یکی از دلایل عدم تثبیت توسعه سیاسی در ایران، درآمدهای سرشار نفتی و بالطبع نوع توزیع آن و وجود قراردادهای آشکار و پنهان دولت رانتیر با گروه‌های مختلف اجتماعی، می‌باشد. بدین ترتیب، می‌توان گفت از یک‌سو اقدامات دولت (به‌مثابه یک کارگزار)، موجب تحکیم و تکوین وجوه پوپولیستی و پایگاه اجتماعی دولت شده، از سوی دیگر بازتولید ساخت اجتماعی از نوع توده‌ای آن (یا همان ساختار) توسط دولت، خود نیز می‌تواند اولاً مانع تثبیت توسعه سیاسی و ثانیاً باعث ایجاد شرایط یا بستر مناسب برای روی کارآمدن یک دولت پوپولیستی دیگر شود. هرچند در این فرایند تولید و بازتولید، عوامل دیگری دخیل، و باعث تغییر در فرایند مذکور و عدم بازتولید کامل آن به شیوه سابق خواهند شد، ولی سیکل موردنظر همچنان ادامه خواهد داشت. مگر آنکه به‌صورت هم‌زمان هم به اصلاح ساختار و هم به اصلاح کارگزاران پرداخت، و شرایطی را فراهم کرد که اولاً کارگزارانی توسعه محور روی کار آمده، ثانیاً در ساخت اجتماعی (و هم‌چنین سیاسی و اقتصادی) تغییراتی - مانند کاهش شکاف طبقاتی، استقلال منابع مالی حاصل از فروش نفت از دولت، ایجاد احزاب و نهادهای مدنی بخصوص برای پروسه انتخابات و...- را انجام داد که موجب ایجاد بستر و تسهیل در روی کارآمدن کارگزاران مذکور شود.

پیامد دوم مربوط به رابطه بین ارتش، اقتصاد و سیاست می‌باشد. در دوران دولت اصول‌گرا، دولت بنا به دلایلی قسمت عمده‌ای از فعالیت‌های اقتصادی (تولیدی، خدماتی و...) را به سازمان‌ها و شرکت‌هایی که به نحوی وابسته به نظامیان بودند، واگذار کرد. علاوه بر آن، دولت در برخی زمینه‌های دیگر مانند ایجاد مؤسسات مالی، به شیوه‌های مختلف مانند اختصاص اعتبار، کسب مجوز و... به آنان کمک‌های شایانی کرد. بنابراین، اقدامات موردنظر، منجر به حضور هر چه بیشتر نیروهای نظامی در ساخت اقتصادی و متقابلاً ساخت سیاسی جامعه و در نتیجه تفوق وجوه نظامی‌گری در دولت موردنظر شد. پیامد مذکور، ریشه در دلایل و عوامل گوناگونی دارد، ولی به نظر می‌رسد یکی از مهم‌ترین آن‌ها مربوط به ماهیت و متعاقب آن نوع رویکرد اقتصادی و دیپلماسی دولت باشد. هم‌چنین می‌توان گفت با تسلط نظامیان بر حوزه اقتصاد و سیاست، خواه‌ناخواه منافع برخی از گروه‌های اجتماعی - که عمدتاً پایگاه اجتماعی آنان را تشکیل می‌دهند - مورد حمایت بیشتری قرار خواهد گرفت.

پیامد سیاسی مهم دیگر اقدامات اقتصادی دولت احمدی‌نژاد، غیر یکپارچه شدن دولت می‌باشد. بدان معنا که برخی از اقدامات و طرح‌های اقتصادی دولت بنا به دلایلی موجب افزایش جدال و کشمکش بین نخبگان و نهادهای مختلف دولت شده و در ساخت سیاسی شکاف ایجاد کرده و خلاصه آنکه منجر به غیر یکپارچه شدن دولت شده است. هرچند نیروهای موجود در ارکان مختلف دولت اصولگرا عمدتاً از سوی یک طیف بودند ولی این امر نیز نتوانست از جدال‌های موردنظر ممانعت به عمل آورد. در نتیجه وضعیت مذکور، باعث می‌شد که دولت نتواند چه در عرصه اقتصاد و چه در عرصه سیاست برنامه‌ریزی بلندمدت داشته باشد و مسلماً نتیجه آن چیزی جز تضعیف حوزه اقتصاد و سیاست نخواهد بود.

تبدیل دولت اصول‌گرا به یک دولت غیر یکپارچه، دلایل گوناگونی دارد که با توجه به رهیافت اقتصاد سیاسی می‌توان چهار عامل مهم اشاره کرد. نخست، تفاوت دیدگاه بین نخبگان سیاسی بر سر چگونگی رسیدن به رشد و توسعه اقتصادی می‌باشد. یعنی اینکه بین برخی از کارگزاران و نیروهای دولتی که به دنبال توسعه هستند، بر سر نحوه رسیدن به آن اختلاف دارند. به عبارتی دیگر، بخشی معتقد به شیوه دولتی و برخی دیگر معتقد به شیوه آزاد هستند و این اختلاف عمیق، خواه‌ناخواه در تصویب و اجرای سیاست‌ها و طرح‌های اقتصادی دولت بازتاب خواهد داشت و این وضعیت - یعنی نبود اجماع حول چگونگی کسب توسعه - نهایتاً نتیجه‌ای جز تضعیف اقتصاد و سیاست به همراه نخواهد داشت. دوم، با توجه به مسئله انتخابات و مباحث تثوریک مربوط به آن مانند نظریه انتخاب عمومی و سیکل‌های تجاری سیاسی، رئیس دولت از یک سو قصد دارد با اجرای سیاست‌های خود در عرصه اقتصاد، حامیان را مورد حمایت و تغذیه مالی قرار دهد و بدین طریق قدرت خود را حفظ کند. ولی از سوی دیگر برخی مخالف اهداف رئیس دولت بوده و مانع وی خواهند شد. هم‌چنین از یک سو رئیس دولت قصد دارد برخی طرح‌های مهم اقتصادی در دوران وی انجام یا به پایان برسد ولی از سوی دیگر برخی دیگر صرفاً به دلیل عواقب و پیامدهای ناگوار سریع اجرا شدن طرح‌های مذکور (مانند طرح حذف یارانه‌ها) با آن مخالف و از بعد کارشناسی آن را نادرست می‌دانند. سوم، متفاوت بودن پایگاه اجتماعی و طبقاتی نخبگان موجود در سطح کلان و ساخت سیاسی می‌باشد. درواقع از آنجایی که هر کدام از نخبگان موجود در ساخت سیاسی نماینده بخشی از اقشار جامعه یا یکی از طبقات مختلف موجود در جامعه (پایین، متوسط و بالا) می‌باشند، در نتیجه آنان به مثابه تسمه نقاله‌ای عمل کرده و منازعه طبقاتی موجود در ساخت اجتماعی را وارد ساخت سیاسی نموده و موجب شکاف و انشقاق در ساخت سیاسی خواهند شد.

برای برون‌رفت از وضعیت مذکور یا پیشگیری از غیر یکپارچه شدن دولت، می‌بایست چندین اقدام مهم انجام داد که ایجاد احزاب و نهادهای مدنی با نقش واسطه بین مردم و سیاستمداران؛ ایجاد و گسترش رسانه‌های آزاد و مستقل برای آگاهی بخشی به مردم و بر ملاً کردن برنامه‌های نادرست سیاستمداران به خصوص در فواصل زمانی انتخابات؛ قائل شدن تمایز بین رأی افراد که دارای سن، تحصیلات و مشاغل مختلف از جمله آن‌ها می‌باشد.

منابع

۱. احتشامی، انوشیروان، (۱۳۹۸)، *سیاست خارجی ایران در دوره سازندگی*، ترجمه متقی، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
۲. آرمین، محسن (۱۳۹۰)، *اصلاحات و پرسش‌های اساسی*، مجموعه مقالات، تهران: ذکر.
۳. اسماعیلی، حمیدرضا، (۱۳۹۹)، *شورش/اشرافیت بر جمهوریت*، ناشر: مؤلف.
۴. امانی، سید مهدی، (۱۴۰۰) *جمعیت‌شناسی عمومی ایران*، تهران: انتشارات سمت.
۵. برنانک، بن اس، (۱۳۸۹)، *استقلال بانک مرکزی: شفافیت و پاسخگویی*، ترجمه نجار فیروز رجایی و شفاخواه، *مجله اقتصادی بررسی مسائل و سیاست‌های اقتصادی*، شماره ۹ و ۱۰.
۶. بشیریه، حسین، (۱۳۹۵)، *دیپلماسی بر جامعه‌شناسی سیاسی جمهوری اسلامی ایران*، چاپ چهارم، تهران: نگاه معاصر.
۷. بشیریه، حسین، (۱۴۰۰)، *جامعه‌شناسی سیاسی*، چاپ نوزدهم، تهران: نشر نی.
۸. حاتمی، عباس، (۱۳۸۵)، *الگوی آونگی و دولت در ایران پس از انقلاب*، رساله دکترا، دانشگاه تهران: دانشکده حقوق و علوم سیاسی.
۹. حاجی یوسفی، امیرمحمد، (۱۳۹۸)، *دولت، نفت و توسعه اقتصادی در ایران*، تهران: انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
۱۰. حسینی، سید هادی (۱۴۰۰)، *توسعه اقتصاد سیاسی ایران*، تهران: نشر زر نوشت.
۱۱. حسینی، سیدجواد، (۱۳۹۹)، *واگرایی و همگرایی سه گرایش، در رویارویی اندیشه‌ها*، جلد اول، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۱۲. ربیعی، علی، (۱۴۰۰)، *جامعه‌شناسی تحولات ارزشی: نگاهی به رفتارشناسی رأی‌دهندگان در دوم خرداد ۷۶*، تهران: فرهنگ و اندیشه.
۱۳. زیباکلام، صادق، (۱۳۸۵)، *احمدی‌نژاد و جامعه‌شناسی قدرت در ایران*، *مجله بازتاب اندیشه*، (۷۴).
۱۴. ساعی، احمد، (۱۳۹۷)، *مسائل سیاسی و اقتصادی جهان سوم*، تهران: نشر قومس.
۱۵. شادلو، عباس، (۱۴۰۰)، *احزاب و جناح‌های سیاسی ایران/امروز*، تهران: نشر وزرا.

۱۶. مزارعی، یوسف، (۱۳۸۷)، نقش سیاست‌های دولت هاشمی در شکل‌گیری حزب کارگزاران سازندگی، رساله ارشد، دانشگاه تهران: دانشکده حقوق و علوم سیاسی.
۱۷. مظفر، محمدجواد، (۱۳۹۸)، اولین رئیس‌جمهور، تهران: انتشارات کویر.
۱۸. مؤمنی، فرشاد، (۱۳۹۶)، اقتصاد ایران در دوران تعدیل ساختاری، تهران: انتشارات نقش و نگار.
۱۹. میرزائی، مجید، (۱۳۸۰)، تعدیل ساختار اقتصادی و تأثیر آن بر تحول حقانیت نظام سیاسی ایران، رساله ارشد، دانشگاه تهران: دانشکده حقوق و علوم سیاسی.
۲۰. میری آشتیانی، الهام، (۱۴۰۲)، مقدمه‌ای بر آسیب‌شناسی مسائل اجتماعی در ایران، تهران: انتشارات فرهنگ گفتمان.
۲۱. الوانی، مهدی، (۱۳۹۱)، تأملی بر آثار گروه‌های ذی‌نفوذ بر فراگرد تنظیم بودجه در ایران، پژوهش‌های مدیریت در ایران، شماره ۱.

